

değişik mesleklerdeki bazı şahıslara ayrılmıştır.

Yer yer Arapça, Farsça tamlamalarla yüklü ağıdalı bir dille yazılan *Gülzâr-ı İrfân*'da bazı şiirlere de yer verilmiştir. Eserin Mevlâî Zeki Dede tarafından istinsah edilen bir nüshası 1271'de (1855) Sultan Abdülmecid'e sunulmuş, bunun üzerine Fahreddin Efendi'nin tekkesi onarılmış ve kendisine ayda 500 kuruş maaş bağlanmıştır. Bu arada kitabın yayımlanması için teşebbüse geçilmişse de bu gerçekleşmemiştir (BA, Dahiliye, nr. 21197).

Diğer Bursa vefeyâtlarına göre oldukça hacimli olan *Gülzâr-ı İrfân*'ın iki nüshası bilinmektedir (Millet Ktp., Ali Emîrî, Şer'iyye, nr. 1098, 383 varak; Âtîf Efendi Ktp., nr. 1923, 362 varak). Aslı kayıp bir nüshasının fotokopisi Mustafa Kara'nın özel kütüphanesindedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmed Fahreddin, *Gülzâr-ı İrfân*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Şer'iyye, nr. 1098; BA, Dahiliye, nr. 21197 (Zilkade 1271 tarihli arz tezkeresi); Gazîzâde Abdülâtilif, *Hulâsâtü'l-vefeyât*, İÜ Ktp., TY, nr. 224, vr. 22^b, 27^b, 29^b; a.mlf., *Ravzatü'l-müflihûn*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Orhan, nr. 1041, vr. 27^b; Mehmed Râşid, *Zübdetü'l-vekâyi' der Belde-i Celile-i Burûsa*, Millet Ktp., Tarih, nr. 89, 302, 778; Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, Bursa 1332, s. 123-124; *Osmanlı Müellifleri*, II, 103; *İzâhu'l-meknûn*, II, 376; TCYK, s. 680-681; Tatyib Gökbilgin, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", *Necatî Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 272; Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 408-409; Babinger (Üçok), s. 289, 341; Abdülkerim Abdülkadiroğlu, *Bursalı İsmail Belîğ*, Ankara 1985, s. 114-115; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarihî Katlar ve Tekkeler*, Bursa 1990, s. 58; "Gülzâr-ı İrfân", *TDEA*, III, 401; "Mehmed Fahreddin", a.e., VI, 207.

MUSTAFA ERKAN

GÜLZÂR-ı SAVÂB

(گلزار صواب)

Nefeszâde İbrâhîm'in
(ö. 1060/1650)

hat sanatı

ve malzemelerine dair eseri.

Müellif, eserin yazılış sebebini açıkladığı bölümde zamanının büyüklerinden bir zatın hattatların hal tercümeleriyle âhar, mürekkep, boya, kâğıt ve kalem hakkında kendisinden bir eser yazmasını istemesi üzerine bu kitabı kaleme aldığını söyler.

IV. Murad'a sunulan eser bir fasıl ve iki babdan oluşmaktadır. "Tabakâtü'l-

küttâb" adı verilen fasılda hattın ve kitâbetin fazileti, menşei ve aklâm-ı sitte konusunda bilgi, ayrıca İbn Mukle, İbnü'l-Bevvâb, Yâkût el-Müstâsımî ve Şeyh Hamdullah gibi büyük sanatkârlardan başlayarak kendi dönemine kadar yetişen hattatlarla meşhur İran ve Osmanlı nesta'lik hattatlarından toplam kırk yedi kişinin biyografileri yer almaktadır. Bu bilgiler, müellifin hattatlığının yanında hat sanatının tarihçesi ve nazariyatı konusunda da iyi bir araştırmacı olduğunu göstermektedir.

Gülzâr-ı Savâb'ın asıl önemli kısmı, iki babdan meydana gelen "Risâle-i Midâdiyye ve Kırtâsiyye" başlıklı bölümüdür. Birinci babda kâğıdın boyanması ve âharlanmasıyla ilgili teknik bilgiler ve formüller yer alır. İkinci babda is (düde) elde etme ve mürekkep yapma usulleri, kalemtırâş, mikatta, kamış kalem ve özellikleri anlatılmaktadır. Eserin bu kısmı hat sanatı ve tezhip, minyatür gibi tezyinî sanatlarla uğraşanların yanı sıra kâğıt ve mürekkeple teknik açıdan meşgul olanlar ve tarihî eser restorasyonu yapanlar için de çok değerli bilgiler ihtiva eder.

Eserin İstanbul kütüphanelerinde *Gülzâr-ı Savâb*, *Kitâb-ı Küttâb*, *Tabakât-ı Küttâb* ve *Risâle-i Midâdiyye ve Kırtâsiyye* adlarıyla kayıtlı çeşitli yazma nüshaları bulunmaktadır (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1232, Hazine, nr. 1293, 1759, Yeniler, nr. 4003; Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. T. 807, 808; İÜ Ktp., TY, nr. 3794/2; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2547/1, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1232, 1234, Hacı Mahmud Efendi, nr. 5267, Hafid Efendi, nr. 292,

293, Âşir Efendi, nr. 289/1, Murad Molla, nr. 1535; Âtîf Efendi Ktp., nr. 2853; Arkeoloji Müzesi Ktp., nr. 1243).

Gülzâr-ı Savâb'ın birinci kısmı "Tuhfetü'l-küttâb ve minhatü't-tüllâb" adıyla 1181'de (1767) Kadizâde Ahmed b. Halîl tarafından kısaltılmıştır (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 450).

Eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan (Emanet Hazinesi, nr. 1232), Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin tarafından 1151'de (1738) istinsah edilmiş nüshası, İstanbul kütüphanelerinde mevcut diğer on sekiz nüsha ile karşılaştırılarak Kilisli Rifat Bilge tarafından yayımlanmıştır (İstanbul 1938). Kilisli Rifat bu neşir sırasında *el-Fihrist*, *Şubhu'l-a'şâ* ve *Mevzûâtü'l-ulûm* gibi eserlere dayanarak tashihler yapmış ve dipnotlar ilâve etmiştir. Çalışmaları esnasında Kâmil Akdik, Tuğrağes İsmail Hakkı Altunbezer ve M. Necmeddin Okyay gibi sanatkârların görüşlerini de alan Kilisli Rifat, "Risâle-i Midâdiyye ve Kırtâsiyye" kısmının sonuna "Lâhika" başlığı altında, *Gülzâr-ı Savâb*'ın çeşitli yazma nüshalarına ilâve edilmiş olan âhar ve mürekkep formüllerini de eklemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nefeszâde İbrâhîm, *Gülzâr-ı Savâb* (nşr. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1938; Suyolcuza-
de, *Devhatü'l-küttâb*, s. 5; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 42, 545; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1305, s. 88; *Osmanlı Müellifleri*, I, 168; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 419; II, 3-4; Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 397-399; Abdülhamid Tüfekçioglu, *İstanbul Kütüphanelerinde Hat Sanatı ile İlgili Yazma Eserler* (yüksek lisans tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 79-80.

HİDAYET YAVUZ NUHOĞLU

GÜLZÂR-ı SULEHÂ

(گلزار صلا)

Eşrefzâde Ahmed Ziyâeddin'in
(ö. 1198/1784)

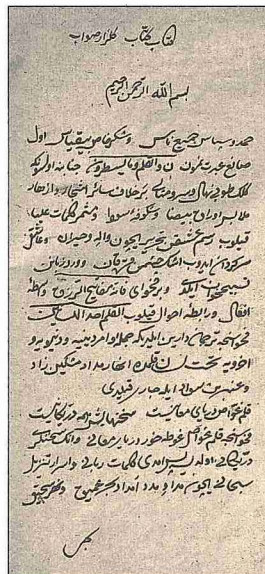
Bursa'da vefat eden şeyh,
vâiz, müderris, şair ve hattatların
hal tercümelerine dair eseri

(bk. EŞREFZÂDE AHMED ZİYÂEDDİN).

GÜMRÜK

Ticaret mallarının devletler arası,
bazan da devlet içi sınırlardan
geçişinde alınan vergi.

Câhiliye devri Arapları arasında meks (çoğulu mükûs), uşûr gibi adlarla anılan ve uygulanış şekline göre gümrük vergisi (gümrük resmi) yerine de geçtiği anlaşı-

Gülzâr-ı
Savâb'ın
ilk sayfası
(TSMK, Emanet
Hazinesi,
nr. 1232)

lan ticarî mal ve pazar vergisinin Hz. Peygamber tarafından ciddi bir islahata tâbi tutulduğu bilinmekte, ancak bu vergi türünün ne ölçüde ve kimlere uygulandığı hususu tartışılmaktadır. Devlet ve hazine teşkilâtının kuruluşunda önemli mesafelerin alındığı Hz. Ömer zamanında gümrük vergisi de yeni boyutlar kazanmış ve bu dönemden itibaren tarihî akış içerisinde konuyla ilgili olarak hem zengin örnekler hem de ayrıntılı prensipler ortaya konulmuştur. İslâmî literatürde önceleri uşûr, daha sonra bunun yanı sıra damga (tamga), bâc gibi isimlerle de anılan gümrük vergisine özellikle fıkıh kitaplarının zekât, cizye, uşûr (âşir) gibi bölümlerinde ve malî hukuka dair kitâb'ül-emvâl ve kitâb'ül-harâc türü eserlerde yer verildiği görülür. Bu konudaki hukukî mütalaalarda, daha eski dönemlerden intikal eden uygulama örneklerinin ve toplumun o günkü ihtiyaçlarının ağırlıklı etkisi olmuştur.

Câhiliye döneminde bölgedeki hükümdarlarla kabile reislerinin, pazar yerlerine getirilen ticarî mallardan meks veya uşûr adı altında nisbeti kabile ve bölgelere göre değişebilen, ancak genellikle onda bir nisbetinde tutulan bir vergi aldıkları, aynı şekilde Mekke yöneticisi Kussayy'ın da yabancı tâcirlerin mallarından böyle bir vergi aldığı bilinmektedir (İbn Sa'd, I, 70). Fakat bu vergilerin o dönemde Arap yarımadasındaki bütün panayır-larda alındığını söylemek güçtür (geniş bilgi için bk. İbn Habîb, s. 263-267; Saîd el-Efgânî, s. 217-226; Ziyâeddin er-Rey-yis, s. 52-54).

Kaynaklarda verilen bilgilerin önemli bir kısmı, Resûl-i Ekrem döneminde çarşı ve pazara dışarıdan mal getiren müslümanlardan bu tür bir vergi alınmadığı, İslâmiyet'e yeni girmiş kabilelerle yapılan anlaşmalarda onların uşûra tâbi olmayacakları kaydının bulunduğu, hatta bu verginin gayri müslimlere dahi sınırlı şekilde uygulandığı yönündedir (Fayda, XXV, 171-174; aksi yöndeki rivayet ve görüşler için bk. Serahsî, II, 199; Tuğ, s. 84). "Meks alan kimse cennete giremez, bu kişi cehennemdedir" (*Müsned*, IV, 109, 143, 150; Ebû Dâvûd, "İmâre", 7) veya, "Âşire (uşûr vergisi toplayan kimse) rastladığınızda onu öldürünüz" (*Müsned*, IV, 234; Ebû Ubeyd, s. 470) meâlindeki hadisler, İslâm öncesi dönemde ticaret erbabına ve pazara dışarıdan mal getirenlere uygulanan bu verginin ağır ve biraz da haksız olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca

Resûlullah'ın müslümanların uşûr ödemeyeceği yönündeki hadisleri (Ebû Dâvûd, "İmâre", 33) ve Medine'de onlar için pazar vergisi alınmayan bir çarşı kurdurması (İbn Mâce, "Ticârât", 40; Belâzürî, s. 28) göz önünde bulundurulursa onun hem bu haksızlığı önlemeyi, hem de serbest ticarî dolaşımı teşvik edip bölgede canlı bir piyasa ekonomisi oluşturmayı amaçladığı, bunun için de gümrük ve pazar vergisi uygulamasını en aza indirdiği söylenebilir (bk. MEKS; UŞÛR).

Kaynakların ifadesi, gümrük vergisinin ilk defa Hz. Ömer tarafından konulduğu yönündedir. Öyle anlaşıyor ki, o zamana kadar gerçekleştirilen fetihler sonunda devletin hâkimiyet alanının genişlemesi, bu topraklarda yaşayan gayri müslimlerin zimmî statüsünde her türlü ticarî faaliyeti serbestçe sürdürebilmeleri ve komşu ülkelerle olan sıkı ticarî ilişkiler gibi etkenler böyle bir uygulamanın başlatılmasını gerekli kılmıştır. Gerek umumi fıkıh gerekse malî hukuk kitaplarında yer alan bu tür vergilendirmeye dair doktriner görüşler, ölçü ve prensipler de bu dönemden itibaren zenginleşerek devam eden uygulama örneklerine dayanır.

İslâm hukukunun aslî kaynaklarında, gümrük vergisi tatbikatında uyulması gerekli olan esaslar ve bunlara göre belirlenmiş sabit nisbetler bulunmadığından bu vergilendirme türünün tarih boyunca çeşitli İslâm ülkelerinde farklı uygulamalara, yasak ve muafiyetlere konu olduğu görülür. Tarihî gelişme içerisinde gümrük vergisiyle ilgili zengin bir İslâm terminolojisi ortaya çıkmıştır. Hâricî gümrük yanında şehirler arasında ticarî malların dolaşımıyla ilgili dâhilî gümrük uygulaması, bu vergilerin devlet memurları vasıtasıyla veya zaman zaman iltizam usulüyle toplanması, gümrüğün tâcirin müslim, zimmî veya harbî statüsünde oluşuna göre alınması ve gümrük oranlarında tarih boyunca görülen devamlı iniş çıkışlar konu incelenirken karşılaşılan başlıca problemlerdir.

Gümrük resminin tesbitinde malın kıymeti (ad valorem) yerine genellikle şahısların müslim veya gayri müslim, yani zimmî yahut harbî-müste'men ve ülkenin de dârülharp veya dârülslâm olması esas alınmıştır. İslâm devleti tutumunu dârülharbin tavrına göre belirlemiştir. Genelde serbest ticaretten yana olunmakla birlikte gümrük ve geçiş resimlerinin konulmasında ve miktarlarının

tesbitinde, karşıda bulunan dârülharbin müslüman tâcirlerle gösterdiği tavır ölçü alınmış, çok defa bu konuda müte-kabiliyet esasına uyulmuştur. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, Hz. Ömer'e dârülharp-te müslüman tâcirlerden % 10 vergi alındığını söylemesi üzerine halifenin aynı nisbetin harbî tâcirlerle tatbikini istemesi dikkat çekicidir. Gümrük resmi uygulamasında zamana ve yere göre farklılıklar görülmekle birlikte oranlar genellikle müslümanlar için % 2,5, zimmîler için % 5, harbî-müste'menler için % 10 olarak belirlenmiştir. Verginin farklı statüdeki zümrelerden değişik oranlarda alınması, eşitliği ve adaleti zedeleyen değil belirleyen bir durumdur; zira kadın, erkek bütün müslümanlar, gümrükten geçsin veya geçmesin ticaret mallarının ayrıca zekâtını ödemek zorundadırlar. Diğer taraftan harbînin ülkesinin müslüman tâcirlerden aldığı gümrüğün miktarı biliniyorsa müte-kabiliyet esasına uyuluyor, aksi halde prensip olarak % 10'luk oran tatbik ediliyordu. Gümrük almayan dârülharbin vatandaşı olan tâcire aynı muamele yapılır, müte-kabiliyete uyulurken de harbî lehine bundan vazgeçildiği olurdu; meselâ tüccarın malı belli miktarın (nisab) altında ise hiç gümrük alınmazdı. Yine dârülharp-te müslümanın bütün malı alınmışsa o ülkenin tâcirine aynısı yapılmaz, malının kendine yetecek kadarı bırakılırdı. Ayrıca harbîlerin çocukları ve kadınları gümrük vergisinden muafı; mallarını taşımakta kullandıkları hayvanlar için de herhangi bir ödeme yapmıyorlardı (Tuğ, s. 85). Harbî tüccarın borçlu veya yalını henüz tamamlamamış olması gümrük resmi için mazeret değildi. Vergi yılda bir kere alınır ve karşılığında bir tezkire (cevaz belgesi) verilirdi. Ancak aynı yıl içinde harbî kendi ülkesine dönüp tekrar gelmişse ikinci defa gümrükten geçerken yine vergi öderdi.

Nazarî olarak gümrük resmi sadece dârülslâm sınırlarında alınırsa da aslında Emevî döneminden itibaren her İslâm devleti kendi bölgesinde belirli kurallar çerçevesinde bu uygulamaya girmiştir. Gümrük vergileri şehir kapılarında, yollarda, köprülerde ve limanlarda alınırdı. Sonraları değişen ekonomik şartlara göre yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerde malın kara veya denizden gelmesi, gelirken geçtiği bölgeler, cinsi, taşındığı yük hayvanının türü gibi unsurlar etkili olmuştur. Meselâ Sâ-

mâniler zamanında Türkistan'da her bir deve yükünden 2 dirhem, dağlık bölgeden mal getirenlerden 1 dirhem gümrük resmi alınmaktaydı. Bu miktar İsfahan ve Kirman'da deve yükü başına daha yüksekti. Fâtımîler de ülkeye giren her çeşit maldan gümrük vergisi alırdı. Ey-yübîler'de Divânü'l-mâl tarafından tahsil edilen gümrük vergisi devletin en büyük gelir kaynaklarından biriydi ve Haçlılar'la yapılan ticaretten de gümrük vergisi alınırdı.

Gümrük resimlerinin zaman zaman kısmen veya tamamen kaldırıldığı olurdu. 1086'da Selçuklu Sultanı Melikşah, Irak ve Horasan tüccarlarının ödediği maksi lağvettiği gibi 1108'de oğlu Muhammed Tapar da mükûs, darâib ve transit geçiş vergilerini almakta vazgeçmişti. Yine İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han, gerçekleştirdiği ıslahatın bir parçası olarak bazı şehirlerde gümrük (damga) resmini yarı yarıya indirirken bazılarında tamamen kaldırmıştı. Diğer taraftan 1309'da Olcaytu Han zamanında Tebriz'de gümrük % 5,5'a ulaşmıştı. Yabancı tüccarlar içinse bu oran % 3,5 idi. Ayrıca sel, deprem, yangın gibi büyük afetler vuku bulduğunda damga hiç alınmıyordu. Gümrük resimlerinde indirim veya muafiyetlerin tanındığı da görülmüştü. Meselâ gıda maddelerinde böyle bir uygulama vardı ve harbinin ithal ettiği maldan normalde % 10 gümrük alındığı halde bazı gıda maddelerinde bu oran % 5'e düşürülmüştü. Meyve, sebze, süt gibi çabuk bozulan gıda maddelerinden gümrük alınması veya bunların tamamen vergiden muaf tutulması konusunda hukukçular farklı görüşler ortaya koymuşlardır (Sıddîkî, s. 108). Ortaçağ boyunca Horasan-Afganistan-İran sahasında kurulan müslüman Türk devletlerinde gümrük resmi için damga ve bâc terimlerinin kullanıldığı görülür; bu hânedanlar zamanında mevzuata ve uygulamaya da birçok yenilikler getirilmiştir.

İslâm gümrük tarihi incelenirken özellikle uygulamalara yönelik ahidnâmeelerin çok iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Müslüman ülkelerle dârülharp arasında yapılan anlaşma metinlerinde genellikle iki taraf tüccarının tâbi olacağı statüye de temas edilirdi. Nitekim Anadolu Selçuklu Devleti'nin Venedikliler ve Kıbrıs Krallığı ile yaptığı anlaşmalarda, daha sonra Safevî-Avrupa ve bilhassa Osmanlı-Avrupa devletleri arasındaki ahidnâme ve anlaşmalarda ticaret ve

gümrüklere dair çeşitli maddeler yer almıştır.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren deniz gücüne sahip Batılı devletlerin sömürge siyasetlerinin sonucu olarak Basra körfezi, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na kadar uzanmaları ve zengin ham maddelere sahip ülkelerde şirket kurmaları gümrük anlayışına yeni boyutlar kazandırmış ve gümrük miktarlarında değişmelere sebep olmuştur. İngiltere, Hollanda ve Portekiz ile Osmanlılar, Safevîler ve Bâbürlüler arasındaki tek taraflı ve çok defa müslüman ülkelerin aleyhine gelişen gümrük muameleleri bu konudaki tipik örneklerdir.

Safevîler döneminde gümrük resmi için "bâc", "damga", bazan da "hurûc" ve "öşür" terimleri kullanılmaktaydı; Basra körfezi limanlarındaki görevlilere de "zâbit-i hurûc (zâbit-i öşür)" deniliyordu. Gümrük gelirleri bu dönemde devletin kaynakları arasında %10 gibi önemli bir yer tutuyordu. XVII. yüzyılda Benderabbas'ın yıllık gümrük resmi geliri 8-16.000 tûmen arasında değişiyor, Hazar ve Basra körfezi limanlarındaki gümrük gelirleri ona nisbeten geri planda kalıyordu. Benderabbas gelirlerinin % 50'si, Hürmüz Boğazı'nın 1622'de Portekizliler'den geri alınışı sırasında İngiltere'nin sağladığı destekten dolayı İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne veriliyordu. Sadece Basra körfezinde uygulanan gümrük resmi oranı kıymet üzerinden genellikle % 10'du. Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) bir fermanla gümrük vergilerini % 5 olarak tesbit etti. Bu sırada, geçit resminden muaf olmayan Safevî tacirlerinin hileli bir yola başvurdıkları ve mallarını % 2 gibi çok düşük bir oranda gümrük ödeyen Avrupa şirketlerinin gemileriyle göndermeye çalıştıkları görülmektedir. 1674'te, Basra körfezi limanlarından toplanacak gümrük vergisinin tamamı iltizam usulüyle bir tek kişiye verilmişti.

İslâm devletlerinde gümrük resmi toplanmasının, biri devlet memurlarıyla yani emanetle, diğeri iltizamla olmak üzere iki usulü vardı. Bu işle görevli devlet memurlarına çeşitli devirlerde "mekkâs, âşir, âmil (çoğulu ummâl), bâcdâr, damgacı, gümrük emini, gümrükçü" gibi isimler verilmiştir. Bunların zaman zaman yaptıkları yolsuzluklar şikâyetlere konu olmuş ve İslâm kroniklerinde anlatılmıştır. Hadislerde yer alan mekkâs ve âşir hakkındaki dinî hükme ise yukarıda yer verilmişti. Doğrudan gümrük resmi tahsil eden bu memurların dışında yolların

emniyet ve asayişini sağlayan görevliler de bulunuyordu. Gümrük gelirlerinin ihale yoluyla iltizama verilmesi daha yaygın olan bir usuldür. Ancak zaman zaman mültezim denilen yetkililerin fazla kazanmak amacıyla tüccar ve seyyahlara eziyet etmeleri şikâyetlere yol açmış ve bu usul bazan kaldırılmıştır.

Gümrük resmiyle doğrudan ilgili bir husus da tüccarın yol güvenliğiydi. Esasen alınan vergi karşılığında İslâm devleti bu güvenliği sağlamayı taahhüt etmiş oluyordu. Afganistan-İran sahasında Ortaçağ boyunca kurulan devletlerde bu güvenliği "râhdâr" denilen yol bekçileri sağlamıştır. İlhanlılar'ın ilk dönemlerinde yollarda güvenlik çok eksikti. Gâzân Han daha önce mevcut olan derbend teşkilâtını geliştirmiş, yol boyunca tehlikeli yerlere maaşını hükümetten alan râhdârlar tayin etmiştir.

Celâyirîliler zamanında ülke bölgelere ayrılarak her birine "bâcdâr" da denilen râhdârlar ve hepsinin üzerine de bir başrâhdâr tayin edilmiş, bunlar kendilerine ayrılan yollar boyunca kervanlara refakat edip aldıkları vergileri hükümete ulaştırmışlardır. Tâcirler ve seyyahlardan fazla bâc alınmasını önlemek için resmî miktar bâcdârın dairesine levha halinde asılırdı. Bu dönemde her kervana koruma maksadıyla ayrıca bir kervansâlâr tayin edilmiş, bunların ücretleri kervan sahiplerinin ödediği vergilerden karşılanmıştır. Aynı zamanda "bâchâh, râhdâr, tutgavol, zekât-sitân, mustahfizân-ı mesâlik ve merâhil" gibi adlarla anılan bu görevliler devlet için istihbaratçılık da yapmışlardır. 1563'te Safevîler'den I. Tahmasb dinî sebeplerle yol vergisini lağvetmiş, ancak onun ölümünden sonra bu vergi tekrar toplanmaya başlanmıştır. XVII. yüzyılda İran'da yolların güvenliği hâlâ râhdârlar tarafından sağlanıyor, bununla ilgili yol vergisine de "râhdârî" deniliyordu. XVII. yüzyıl sonlarında râhdârlığın iltizama verildiği ve bu uygulamanın daha sonra da devam ettiği bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müşned, IV, 109, 143, 150, 234; İbn Mâce, "Ticârât", 40; Ebû Dâvûd, "İmâre", 7, 33; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 469-481; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 70; İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 263-267; Belâzürî, *Fütûḥ* (Rıdvân), s. 28; Serahsî, *el-Meb-sâṭ*, II, 199; İskender Bey Münşî, *Târîḫ*, II, 673; *Tezkiretül-mülâk* (nşr. V. Minorsky), London 1940, s. 109 vd.; Mez, *el-Ḥaḍâretül-İslâmiyye*, I, 205-207; Saïd el-Efgânî, *Esvâku'l-ʿArab*, Dimaşk 1379/1960, s. 217-226; S. A. Sıddîkî, *İslâm Devletinde Malt Yapı* (trc. Rasim Özdenören), İstanbul 1968, s. 104-109; Cevâd Ali, *el-*

Muḥaṣṣal, VII, 472-480; M. Ziyâeddin er-Rey-yis, *el-Harâc ve'n-nuḥumû'l-mâliyye*, Kahire 1977, s. 52-54; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1016; a.mlf., "İslâm'da Devletler Hukuku" (trc. Abdülkadir Şener), *Aûlâhiyyat Fakûltesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III, Ankara 1977, s. 283-301; Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 84-86; Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, Ankara 1990; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşur", *Aûlâf*, XXV (1981), s. 169-178; XXVI (1983), s. 327-334; M. Fuad Köprülü, "Bâc", *İA*, II, 187-190; W. Björkman, "Meks", a.e., VII, 651-652; Willer Floor, "Customs Duties", *Elr*, VI, 470-475; Celal Yeniçeri, "Bâc", *DİA*, IV, 411-412.

DİA

Osmanlılar'da Gümrük. Gümrük, devletler arası ticarette sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup bu geçiş sırasında alınan vergilere "gümrük resmi" denmektedir. Günümüzdeki uygulamayı ifade eden bu tarif, sanayi öncesi devirlerde bölge ve şehir sınırlarını da içine almaktaydı. Dolayısıyla hâricî gümrükler yanında dâhilî gümrük sistemi de vardı. Dâhilî gümrükler, Avrupa'da XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren kaldırılmaya başlanarak XIX. yüzyıl ortalarında mevcudiyetlerine tamamen son verilmişken Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin ticaret siyaseti XIX. yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen gümrük siyasetiyle birdi ve bu siyaset malî mülâhazalara bağlı kalmıştı (Neumark, s. 59).

Gümrük Çeşitleri. Osmanlı gümrük rejiminde maldan, gümrük olan yere giriş ve çıkışında ayrı ayrı vergi alınırdı. Bu uygulamaya, muhtemelen malın geldiği yerde satılmasını temin etmek üzere alınan bir tedbirdi. Girişte alınan resim "âmediye", çıkışta alınan "reftiye" olarak adlandırılırdı. Transit gümrüğüne ise "mürûriye" denilirdi. Gümrük resmi genelde kıymet esasına göre (ad valorem) tesbit edilirdi, yani malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden alınırdı. Ancak bu sistem, tüccarla gümrükçüler arasında malın gerçek değerinin tayini hususunda devamlı tartışmalara sebep olduğundan XVIII. yüzyıldan itibaren gümrük resimleri, belli tarihteki mal fiyatlarına göre tesbit edilen tarifeler (spesifik) üzerinden alınmaya başlandı.

Osmanlı gümrükleri, sahil ve kara gümrükleriyle sınır gümrükleri olmak üzere ayrılmıştı. Kara gümrükleri genelde iç ticaret mallarına uygulanırken sahil gümrükleri hem iç hem dış ticaret malları için söz konusu oluyordu. Gerçekten İstan-

bul, İzmir, Antalya, Selânik, Beyrut, Trabzon, Kefe gibi merkezler sadece dış ticaret değil, deniz taşımacılığının daha ucuz ve bazı hallerde kolay oluşu dolayısıyla iç ticaret için de önemli liman ve gümrük merkezleriydi. Bunların yanında daha az işlek olan ikinci derecedeki limanlarda da gümrükler bulunuyordu. Kara yoluyla yapılan ticarette gümrük resmi alınması kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirmişti. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakir, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerden başka daha küçük yerlerde de kara gümrükleri vardı. Küçük gümrükler genellikle yakınındaki büyük gümrüklere bağlanır ve bir ferman gönderilmesi, yahut iltizama verilmesi gibi durumlarda yalnız büyük gümrüğün adı yazılır, diğerleri için "ve tevâbii gümrükleri" denmekle yetinilirdi. 1801'de Osmanlı gümrüklerinin sayısı 100'ün üzerindeydi (1801'de Rusya, İngiltere ve Avusturya ile yapılan tarifelerin bildirildiği taşra gümrüklerinin isimlerini hâvi liste: BA, Cevdet-Maliye, nr. 18641). Özellikle Tanzimat'tan sonraki dönemde ihtiyaç duyuldukça yeni gümrükler kuruluyor, yeni memurlar tayin ediliyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra olduğu gibi özellikle Rumeli'de toprak kayıpları dolayısıyla sınırların değişmesi yeni gümrük noktalarının kurulmasını gerektiriyordu (BA, *Ayniyat Defterleri* — Rûsûmat, nr. 1318/1511). Daha önce gümrük bulunmayan, fakat ticarî trafiğin artması dolayısıyla gümrük tesisine ihtiyaç duyulan yerlerde gümrük idaresi kurulurken gerekli memur, kâtip ve kolcular da tayin ediliyordu (BA, İrade-Şûrâ-yı Devlet, nr. 4891, 5609; *Ayniyat Defterleri* — Rûsûmat, nr. 1318/239, 1318/253, 1318/333, 1318/502; nr. 1820/18, 1820/318 vb.). Meselâ Mayıs 1885'te Selânik, Beyrut, Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) ve Preveze müdür-lükleri, Girit, Erzurum nezâretleri dahilinde yeni mubassır, muhammin, arayıcı, kâtip, kolcu, iskele ve manifesto memurlukları, hatta hamallık kadroları açılmıştı (İrade-Dahiliye, nr. 4460/2). Resmini ödeyerek bu gümrüklerden birinden geçen mallar için sahiplerinin eline edâ tezkiresi verilir, böylece başka bir gümrüğe geldiğinde aynı mal için mükerrer gümrük resmi ödenmezdi. Buna rağmen nizama aykırı hareketlere de rastlanmıyor değildi.

Sahil şehirlerine gidecek malların gümrük resimleri ise prensip olarak çıktıkları değil vardıkları yerde alınırdı. Bu du-

rumda malın çıktığı gümrükte tüccara, malların cins ve miktarını ihtiva eden bir ilmühaber kâimesi verilir; vardığı büyük gümrükte vergisi ödendiğinde ilmühabere işlendiğinden dönüşte ilk gümrüğün yetkililerine bu ibraz olunarak borcun ödendiği ispat edilirdi. Bundan maksat kaçakçılığın önlenmesiydi. Zira tüccarın, İstanbul'a veya başka bir büyük şehre götürdüğünü söyleyerek mallarını gümrükten resim ödemedi geçirdikten sonra gümrük bulunmayan yollara saparak satması nâdir rastlanan olaylardan değildi. Ancak resmin malın vardığı gümrükte alınması da zaman zaman problemlerin çıkmasına sebep olabiliyordu. Bunun için 1273'te (1857) Mahreç Nizamnâmesi adıyla yayımlanan bir nizamnâme ile gümrüğün çıktığı yerde alınması prensibi getirildi. Râ-yice bırakılmış malların resmi kara gümrüğünde ödendikten sonra liman şehrine gelindiğinde fiyatın burada daha yüksek olması halinde aradaki fark tüccardan, ilk tahsil edilen resim ise kara gümrükçüsünden alınmaya başlandı (*Düstur*, Birinci tertip, II, 552).

Tanzimat'tan sonra muhdes (sonradan kurulan) kara gümrükleri 1843'te kaldırıldı; fakat eskiden beri mevcut olduğu için "kadîm" adıyla anılanlar sürdü. Ancak bu, sahil gümrükleri ve eski kara gümrüklerinin bulunduğu Osmanlı şehirleriyle muhdes gümrüklerin bulunduğu yerler arasında birincilerin aleyhine bir durumun ortaya çıkmasına sebep oldu. Birincilerin yakınındaki yerlerin mahsul ve mâmulleri % 8 gümrük resmi öderken diğerleri bundan muaf tutuldu. Öte yandan 1862'de % 8 olarak tesbit edilen ihracat gümrüğü oranları 1869'da % 1'e indirildiği halde iç ticarete alınan resim oranının % 8 olarak sabit tutulmuş olması ve ham maddesine gümrük ödenmiş bir mâmul için % 2 ile 6 arasında olmak üzere yeniden gümrük alınması, bazı yerlerde ham maddesine ödenen gümrüğe itibar olunmayıp ilk defa resim alınır gibi % 8 tahsil edilmesi, zaman zaman % 16'ya varan oranlarda resim ödenmesi durumunu ortaya çıkarıyordu. Mal fiyatlarındaki artış karşısında gümrük resimlerinin düşük kaldığı düşüncesiyle 1862'de yapılan tarife yerine, 1866'dan başlayarak malların râyîç fiyatları üzerinden % 8 gümrük alınmaya başlanması, dâhilî ticarete ve sanayie daha büyük bir darbe oldu. Bu yolla hazine gelirinin arttırılması düşünülürken tam aksi meydana geldi ve % 10